

Kafkasya Bölgesinde Ermeni ve Kürt Ayrılıkçı Hareketleri Üzerine Türkiye-Sovyet Rusya İstihbarat Vakaları (1924-1955)

Türkiye-Soviet Russia Intelligence Cases on Armenian and Kurdish Separatist Movements In The Caucasia Region (1924-1955)

*İlyas ER**

Öz

Mevcut literatürün, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerinin istihbarat vakalarını analiz etmek için kanıtlardan ve belirli bir çerçeveden yoksun olduğu gözlemlenmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulması ve Bolşevik Devrimi'nin ardından Sovyet Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki istihbarat faaliyetleri, birbirinin öncülü ya da ardılı olan eşzamanlı ya da birbirini takip eden istihbarat örgütlerinin kurulmasıyla devam etmiştir. Bu çalışma, Sovyet Rusya'nın Kafkasya bölgesindeki Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerine verdiği desteği, istihbarat vakalarını somut delillerle analiz ederek ortaya koymayı amaçlamaktadır. Kars ve çevresi Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin hedef bölgesini oluşturmaktadır. Bu bölge, Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketleri mensuplarının ve Sovyet casuslarının Türkiye'ye sızma faaliyetlerinin en yoğun olduğu alanlardan biridir. Sovyet Rusya ile ayrılıkçı hareket arasındaki temas merkezi Batum'dur. Batum'dan sonra ayrılıkçı hareketin en önemli üslerinden biri de Erivan'dır. Bu çalışmada, istihbarat ve karşı istihbarat gelişmeleri üzerinden Sovyet Rusya'nın Türkiye'deki Ermeni ve Kürt azınlıklara karşı yürütmeyi amaçladığı yıkıcı faaliyetler ortaya konulmaktadır. Bu çalışma, Kafkasya bölgesindeki ayrılıkçı hareketleri Türkiye ve Sovyet Rusya istihbarat örnekleri üzerinden incelemekte, ne tür tehditler oluşturdukları ve nasıl geliştikleri sorularına

* Doktora Öğrencisi, Necmettin Erbakan Üniversitesi Tarih. E-posta: ilyasertr[at]gmail.com, ORCID: 0000-0003-1033-2351.

Geliş Tarihi/Received: 18.07.2023

Kabul Tarihi/Accepted: 06.12.2023

cevap aramaktadır. Disiplinlerarası bir yaklaşımın benimsendiği bu çalışmada istihbarat ve tarih disiplinlerinin bakış açılarından değerlendirmeler yapılmaya çalışılmış, Türk Diplomatik Arşivi'nde yer alan belgeler tasnif edilip, okunup, analiz edilerek çalışmanın tezlerine delil olarak sunulmuştur.

Anahtar Kelimeler: Türkiye, Sovyet Rusya, İstihbarat, Ermeni, Kürt.

Abstract

It has been observed that the existing literature lacks evidence and a specific framework for analyzing the intelligence cases of the Armenian and Kurdish separatist movements in the Caucasus region of Türkiye and Soviet Russia. After the establishment of the Republic of Türkiye and the Bolshevik Revolution, Soviet Russia's intelligence activities in the Caucasus region continued with the establishment of simultaneous or successive intelligence organizations that were predecessors or successors of each other. This study aims to reveal the Soviet Russian support to the Armenian and Kurdish separatist movements in the Caucasus region by analyzing intelligence cases with concrete evidence. Kars and its surroundings constituted the target area of the Kurdish and Armenian separatist movements. This region is one of the areas where the infiltration activities of members of the Armenian and Kurdish separatist movements and Soviet spies into Türkiye were the most intense. The center of contact between Soviet Russia and the separatist movement was Batumi. After Batumi, Yerevan is another one of the most important bases of the separatist movement. In this study, through intelligence and counter-intelligence developments, the subversive activities that Soviet Russia aimed to carry out against the Armenian and Kurdish minorities in Türkiye are revealed. This study examines the separatist movements in the Caucasus region through the intelligence cases of Türkiye and Soviet Russia, and seeks answers to the questions of what kind of threats they pose and how they develop. In this study, which adopts an interdisciplinary approach, evaluations are tried to be made from the perspectives of intelligence and history disciplines, and the documents in the Turkish Diplomatic Archive are classified, read, analyzed and presented as evidence for the theses of the study.

Keywords: Türkiye, Soviet Russia, Intelligence, Armenian, Kurdish.

Giriş

İstihbarat teşkilatları arasındaki mücadele savaş zamanlarında ya da ayrılıkçı hareketlerin yaşandığı dönemlerde artmaktadır. Böyle süreçlerde ülkenin savunması ve çıkarlarının korunması hususları başta olmak üzere istihbarat teşkilatlarının önemi ortaya çıkmaktadır. Diplomatik temsilcilikler, uluslararası alanda oynadıkları misyon çerçevesinde istihbarat faaliyetlerinin şekillenmesinde önemli bir sacayağı olarak rol oynamaktadır. Ülkeler, diplomatik temsilcilikleri ve istihbarat teşkilatları arasındaki muhabereye önem verdikleri ölçüde diplomatik faaliyetlerini sürdürebilir ve çıkarlarını savunabilir. Diplomasi ve istihbaratın bu türden bir iş birliği kurumsal bir yapı çerçevesinde sürmekte ve yoğun eşgüdümlülük, güvenlik kaygılarını gidermekte etkin olmaktadır.

Osmanlı Devleti'nin yıkılmasının ardından Millî Mücadele Dönemi ile beraber çok fonksiyonlu bir yapı gösteren Türk istihbaratının, Cumhuriyet Dönemi'ne geçişle birlikte tek bir çatı altında toplanması devletin gösterdiği gelişmelerle paralel ilerlemiştir. Türkiye Cumhuriyeti, zorlu bir sürecin sonunda kurulmuş olduğundan elde ettiği kazanımları koruyabilmek adına diplomasisini şekillendirmiştir. Bolşevik Devrimi'nden sonra Sovyet Rusya'da etkinliğini gösteren yönetim anlayışı baskıcı ve yayılcı arzularını gizleyemeyen yönetici kadrosuna geçmiştir. İki ülke arasında gelişen ilişkiler hem bir denge hem de güvenlik kaygılarını barındıran gerilmeler ile sürmüştür. Sovyet Rusya'nın Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerine olan tutumu daha önce pek çok çalışmada bahsedilmesine karşın Türk Diplomatik Arşivi vesikaları incelenerek ve değerlendirilerek iki ülke arasındaki Kafkasya bölgesindeki Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerini istihbarat vakaları perspektifinden bütüncül olarak değerlendiren bir çalışma yapılmamıştır. Bu makale literatürde yer alan bu boşluğu doldurmayı amaçlamaktadır.

Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerinin Osmanlı Dönemi, Millî Mücadele Dönemi ve Cumhuriyet Döneminde olmak üzere pek çok faaliyete giriştiği ve devletleşme gayesi taşıdığı görülmektedir. Arşiv vesikalarına dayanılarak söz konusu dönemlerdeki bu ayrılıkçı faaliyetler incelenmekle beraber Cumhuriyet'in ilk yıllarından Soğuk Savaş'ın ilk yıllarına kadar olan dönem aralığını kapsayan vesikalar kamuoyuna yeni açılmıştır. Bundan dolayı, bu dönem aralığında yaşanan Kafkasya bölgesindeki Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerine Sovyet Rusya'nın

tavır, yaklaşım yöntemleri, desteği ve neleri amaçladığının değerlendirilmesi ve analiz edilmesi ihtiyacı doğmuştur. Kanıtlarıyla beraber bu soruların cevaplanması önem arz etmektedir.

Bu makale amaçladığı analizleri yapma gayesi taşırken Türkiye Cumhuriyeti Devlet Arşivleri Başkanlığı Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (TDA)'nde bulunan vesikalara yer vermektedir. Yapılan değerlendirmeler ve yorumlarda istihbarat ve tarih disiplinlerinin perspektifinden yola çıkılarak disiplinlerarası yaklaşım benimsenmiştir.

Türkiye için Millî Mücadele sonrası, Sovyet Rusya için ise Bolşevik Devrimi sonrası yaşanan gelişmeler diplomasi ve istihbarat ilişkilerinde oldukça önemli yer tutmuştur. Türkiye için diplomasinin ve istihbaratın yakın bir ilişki içerisinde olduğunu söylemek mümkündür. İstihbarat, Sovyet Rusya tarafından Türkiye'yi ve Kafkasya bölgesini hedef alan amaçları için kullanışlı bir araç olmuşken, Türkiye için çıkarlarını ve bölgedeki egemenliğini korumanın en önemli unsurlarından biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Bu çalışmada Kafkasya bölgesindeki Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketleri üzerinde Türkiye ve Sovyet Rusya'nın istihbarat vakaları incelenirken ilk olarak Türkiye ve Sovyet Rusya'daki istihbarat teşkilatlarının tarihsel gelişimi kısaca aktarılmaktadır. Sovyet Rusya ve Türkiye arasında dönemin önemli diplomatik süreçleri ele alındıktan sonra istihbarat vakalarının ne şekilde ve amaçta gerçekleştiği okuyucuya sunulmaktadır. Son olarak Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerindeki Sovyet Rusya faktörünün oluşturduğu etki incelenmekle beraber, istihbarat alanı için vaka değerlendirmeleri yapılmaktadır.

1. Türkiye ve Sovyet Rusya İstihbarat Teşkilatları

Türk istihbaratı, II. Meşrutiyet'in ilan edilmesinden sonra İttihatçı istihbarat anlayışı olarak ifade edilebilecek gizli örgütlenme özelliği göstermektedir. Türk tarihindeki ilk kurumsal özel harp organizasyonu olan Teşkilât-ı Mahsûsa, 30 Kasım 1913 tarihinde kurulmuştur. Millî Mücadele dönemi ile birlikte ilk istihbarat organizasyonu Karakol Cemiyeti olarak karşımıza çıkmaktadır. 13 Kasım 1918 tarihinde İstanbul'un işgal edilmesinden sonra faaliyetlerine başlayan Karakol Cemiyeti'nin *kompartmentasyon* ilkesiyle hareket ettiği değerlendirilmektedir. 23 Eylül 1920 tarihinde Ankara hükümetinin onayı ile kurulan ilk istihbarat teşkilatı Hamza Grubu faaliyetlerine

başlamıştır. Türk ordusu tarafından oluşturulan Askerî Polis Teşkilatı da 20 Aralık 1920’de istihbarat faaliyetlerine dâhil olmuştur. Propaganda ve kontr-propaganda faaliyetlerini yürütmekle görevlendirilen Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi¹ de 7 Haziran 1920’de kurulmuştur². Millî Mücadele döneminde Türk istihbaratının çeşitli, eşzamanlı, birbirinin öncülü ve ardılı gibi yapılarla şekillendiğini söylemek mümkündür. Bu durum savunma prensibi ile hareket ettiğini gösteren teşkilat yapılanmalarının, Cumhuriyet’in ilanından sonra kaotikliğine son vermek isteyen Mustafa Kemal Atatürk tarafından değiştirilmek istenmiştir. 6 Ocak 1926 tarihinde Türkiye Cumhuriyeti’nin modern istihbarat teşkilatı, sonraki adı Millî İstihbarat Teşkilâtı olacak, Millî Emniyet Hizmeti Riyaseti (MEH) kurulmuştur³. MEH’nin kuruluş dönemi olarak adlandırılabilir 1926-1947 yılları arasında teşkilatın istihbarat faaliyetlerinin gizli olmasının yanında kendisinin de gizli olduğu anlaşılmaktadır. Millî İstihbarat Teşkilâtı Kanunu’nun 1965 yılında çıkmasından sonra teşkilatın yasal olarak varlığından söz edilebilir⁴.

Sovyet Rusya istihbaratının bu dönem içerisinde çeşitli birimler ve farklı adlar ve eşzamanlı ya da birbirinin öncülü olarak faaliyet yürüttüğü gözükmektedir. ÇEKA’nın 1922 yılında kapatılmasından sonra Gosudarstvennoye Polititşekoye Upravleniye (GPU) adı altında Sovyet istihbaratı faaliyetlerine devam etmiş ve daha sonraki süreçte OGPU adını almıştır⁵. Bu isim değişikliği Sovyet Sosyalist

¹ Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi hakkında daha detaylı bilgi için bakınız; Aykut Çağlak, Millî Mücadele’de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011.

² Aykut Çağlak, “Türk İstihbaratının Modern İstihbarata Geçiş Sürecindeki Uygulamalarının Türkiye’de Demokrasinin Gelişimine Katkıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 68 (Bahar 2021), s. 268-278.

³ Erdal İlter, *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi Millî Emniyet Hizmetleri Riyaseti (M.E.H./M.A.H.) (1927/1965)*, Millî İstihbarat Teşkilâtı Basım Evi, Ankara 2002, s. 17-18.

⁴ Nihat Ali Özcan, “Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihi ve Devlet İstihbarat Hizmetlerinin Gelişimi”, *Türk İstihbarat Tarihi*, ed. İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Namık Çençen ve Yücel Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 501.

⁵ Aykut Çağlak, “Sovyet Rusya’da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu-İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu’nun Sovyet İstihbarat Sistematığının Gelişim Sürecine Katkısı”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 3 (Haziran 2021), s. 43-81.

Cumhuriyetler Birliği isminin kullanılmaya başlanması ile aynı döneme denk gelmektedir. Rusya Sovyet Federatif Sosyalist Cumhuriyeti İçişleri Halk Komiserliđi (NKVD RSFSR) ve Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği İçişleri Halk Komiserliđi (NKVD USSR) 1917 ve 1930 yılları arasında faaliyet yürüten istihbarat teşkilatları olarak karşımıza çıkmaktadır⁶.

Sovyet Rusya istihbarat teşkilatları kısaca özetlenecek olursa; Aralık 1917’de Bolşevik iktidarı tarafından kurulan gizli polis teşkilatı ÇEKA, Şubat 1922’de İçişleri Halk Komiserliđi (NKVD) ile birleşerek GPU olarak yeniden örgütlenmiştir. Temmuz 1923’te OGPU gizli polis teşkilatı kurulmuştur. Temmuz 1934’te NKVD ile birleşerek Sovyet Dış İstihbarat ve İç Güvenlik Teşkilatı (GUGB) oluşturulmuştur. Şubat 1941’de Devlet Güvenliği Halk Komiserliđi (NKGB) kurulmuş ve Temmuz 1941’de NKVD ile birleştirilerek GUGB’ye dâhil olmuştur. Mart 1943’te Devlet Güvenlik Başkanlığı (MGB) kurulmuştur. Ekim 1947 ve Kasım 1951 yılları arasında Sovyet Rusya dış istihbaratından Komitet Informatsii / Sovyet Dış İstihbarat Teşkilatı (KI), MGB ve GRU’nun birleştirilmesi ile oluşturularak, sorumlu olmuş ve Mart 1953’te Sovyet İçişleri Bakanlığı (MVD) ile birleştirilmiştir. Mart 1954’te Komitet Gosudarstvennoy Bezopasnosti/ Sovyet Rusya Dış İstihbarat ve İç Güvenlik Teşkilatı (KGB) kurulmuştur⁷. İlerleyen süreçte bu istihbarat yapıları arasında KGB ön plana çıkmıştır. Sovyet istihbaratı KGB’nin çok yaygın bir ağı bulunmaktadır. Rus istihbaratı, insan kaynaklı istihbarata ağırlık veren bir yapıya sahiptir. Bu yapı Sovyetler Birliği’nde de devam etmiş gözükmemektedir, insan kaynaklı istihbaratta *non-official covar/noc* olarak ifade edilen teşkilat ile hiçbir resmi bağı olmayan ajanlar kullanılmaktadır⁸. Sovyet askerî istihbarat prensibini General Minzakir Absalyamov şu sözlerle ifade etmektedir: “*Biz komünistler farklıyız. İstihbaratımız farklı olmalı. Daha aktif, daha güçlü*

⁶ Aykut Çağlak, Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925), Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2019, s. 71-77.

⁷ Christopher Andrew ve Vasili Mitrokhin, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, Basic Books, New York 1999, s. 20.

⁸ Angela J. Osborne, *Spies Who Stay Out in the Cold: Looking To Soviet Illegal Operation for Insights into Non-Official Cover*, Georgetown University Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences of Yüksek Lisans Tezi, Washington 2011, s. 3.

olmalı. Kapitalist istihbarat elemanları teknisyendir. Biz devrimciyiz.”⁹. Bu ifadelerden anlaşılacağı üzere insan kaynaklı istihbarata bir atıf söz konusudur ve Sovyetler Birliği'nin istihbarata bakışını göstermektedir. İstihbarat örgütleri, örtülü operasyonları dış politika üretmekte kullanılmaktadırlar. Hedef ülkeye yönelik alt yapılarını hazırlayarak iç siyasetini manipüle etmeye çalışarak amaçlarına ulaşmayı tasarlarlar. Sabotaj, örtülü operasyonlar, muhalif ve kullanılabilir örgütlere askeri destek ve propaganda bu amaçlarına hizmet eden araçlardır¹⁰.

2. Türkiye-Sovyet Rusya Diplomatik İlişkileri

Türkiye Cumhuriyeti'nin kurulmasından sonra Sovyet Rusya ile olan ilişkilerde Millî Mücadele döneminde kurulan olumlu münasebetlerin tesiri bir süre daha devam etmiş gözükmektedir. 17 Aralık 1925 tarihinde “Dostluk ve Tarafsızlık Antlaşması” Tevfik Rüştü Aras ve Çiçerin tarafından imzalanmıştır. Dönemin ayrılıkçı hareket lideri Şeyh Said'in terör faaliyetleri ve Musul sorununun Türkiye Cumhuriyeti lehine çözülememiş olması dengeli bir dış politika izlenmesini gerektirmiş gözükmektedir. Sovyetler ile Türkiye Cumhuriyeti arasında 11 Mart 1927 tarihinde “Ticaret Antlaşması” da imzalanmıştır. Bu antlaşmayla Eskişehir, Konya, Erzurum, Mersin, Trabzon, İzmir, İstanbul'da ticari temsilcilikler açılmıştır. Artvin ve Kars'ta açılmak istenen temsilciliklere izin verilmemiştir¹¹. Şeyh Said ayaklanmasında Sovyet hükümetinin Türkiye Cumhuriyeti'ni desteklediği görülmektedir. Ayrılıkçı Kürt hareketinin Sovyet desteğini umduğu ancak 16 Mart 1921 tarihinde Türkiye ve Sovyet hükümeti arasında imzalanan antlaşmaya uyulduğu anlaşılmaktadır¹².

⁹ Raymond W. Leonard, *The Kremlin's Secret Soldiers: The Story of Soviet Military Intelligence, 1918-1933*, University of Kansas Department of History Doktora Tezi, Lawrence 1997, s. 15.

¹⁰ Hasan Mesut Önder ve Timuçin Kodaman, “İstihbarat ve Dış Politika İlişkisi”, *International Journal of Politics and Security (IJPS)*, Sayı 2 (Temmuz 2022), c. 4, s. 56-57.

¹¹ Ayşe Şener, *Atatürk Dönemi'nde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938)*, Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010, s. 60-63.

¹² Ali Başaran, “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği'nin (SSCB) Türkiye Kürtlerine Yönelik Dış Politikası ve SSCB Kürdolojisi, 1917-1945”, *Bilge Strateji*, Sayı 22 (Güz 2021), c. 12, s. 114-115.

17 Ekim 1929 tarihine gelindiğinde Karadeniz'deki silahların sınırlandırılmasına dair Türk ve Sovyetlerin anlaştığı görülmektedir¹³. 24 Nisan 1932 tarihinde İsmet Paşa, Litvinov'un daveti üzerine Sovyetleri ziyarete gitmiştir. Ziyaretin odağında iki devletin iş birliği ve ilişkilerinin ön plana çıkarılmasının yanı sıra Batı ile Türkiye'nin ilişkilerinin Sovyetlere yönelik tehdit oluşturmadığının belirtildiği değerlendirilmektedir¹⁴. 9 Şubat 1934 tarihinde imzalanan Balkan Antantı ile Romanya, Yugoslavya, Yunanistan ve Türkiye'nin ortak güvenlik ve diplomatik ilişkiler geliştirdiği söylenebilir. Bu diplomatik ilişkiler, Sovyet hükümetinin Türkiye üzerinde kurmaya çalıştığı baskıya karşı önemli bir hamle olarak karşımıza çıkmaktadır¹⁵.

20 Temmuz 1936 tarihinde Yugoslavya, Yunanistan, Bulgaristan, Romanya, Japonya, Sovyetler Birliği, Fransa, İngiltere ve Türkiye arasında Montreux Boğazlar Sözleşmesi imzalanmıştır. Sovyet hükümeti ile Türk tarafının bu sözleşme özelinde anlaşabildiği görülmekle birlikte boğazların güvenliğinin Sovyetler tarafından sağlanmasının teklif edildiği ve kabul görmediği de anlaşılmaktadır¹⁶. İkinci Dünya Savaşı'nın hemen öncesindeki dönemde Sovyetler kendilerine bir Alman saldırısı beklemekteydi. Türkiye ise İngiltere ile iş birliği yaparak İtalya tehdidini önlemek isterken Sovyetler, Almanya'ya karşı Türkiye desteğini tasarlamaktaydı. Bu ortam içerisinde Sovyet-Alman Saldırmazlık Antlaşması 23 Ağustos 1939 tarihinde imzalanarak Sovyet Rusya, beklediği Alman saldırısını önlemiş gözükmektedir. Bu gelişmeden sonra Sovyet hükümeti Türkiye üzerindeki emellerini gerçekleştirmek için Almanya ile pazarlık yapmaya yönelmiştir¹⁷. 4 Eylül 1939 tarihinde Sovyetlerin Türkiye Büyükelçisi Aleksey Terentyev, Şükrü Saraçoğlu ile görüşmüştür. Bu görüşmede Boğazlar'a saldırı

¹³ Çağatay Benhür, "1920'li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma", *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24 (2008), s. 306.

¹⁴ Ersin Müezzinoğlu, "İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (Eylül 2018), c. 20, s. 252.

¹⁵ Salih Işık, *Balkan Antantı, Balkan Paktı ve Türkiye, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi*, Edirne 2011, s. 45.

¹⁶ Hakan Uzun, "Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları", *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61 (Güz 2017), s. 399.

¹⁷ Gülten Efe, *1939-1953 Yılları Arasında Türk-Sovyet İlişkilerindeki Değişimin Türk Basınına Yansımaları*, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015, s. 15.

olması durumunda Sovyet hükümetinin Türkiye'yi destekleyeceği ve buna karşılık olarak Sovyetlere yapılacak herhangi bir saldırıda Türk hükümetinin de kendilerine destek vermesi talep edilmiştir. Aynı tarihte Türk Büyükelçisi Ali Haydar Aktay, Moskova'da Molotov ile yaptığı görüşmede böyle bir talebi gerçekleştiremeyeceklerini ifade etmiştir¹⁸.

Türk, İngiliz ve Fransız İttifakı 19 Ekim 1939 tarihinde Ankara'da imzalanmıştır. Bu ittifak, Almanya ve İtalya'nın Balkanlar ve Akdeniz'deki tehditlerine karşılık Türkiye başta olmak üzere İngiltere ve Fransa'nın savunma gereksinimlerine cevap vermek üzere şekillenmiştir. Bunun yanında Türkiye ile Sovyetler Birliği'nin savaşa girmesini önlemek gibi bir amaca da hizmet etmesi planlanmıştır¹⁹. Bu dönem itibarıyla takip eden yıllarda Türkiye'ye karşı uygulanan politikaların, onu İkinci Dünya Savaşı'na çekmek üzere tasarlandığı ifade edilebilir. İngiltere ve Fransa, Türkiye'nin kendi saflarında savaşa girmesini savunurken, Sovyetler Birliği kendi izlediği politikaları Türkiye'nin de takip etmesi gerektiğini savunmaktadır. Öte yandan Mihver devletlerin safına Türkiye'yi çekebilmek için Almanya'nın gayretleri görülmektedir²⁰. 1946 yılına kadar geçen süreçte İtalya ve Sovyetlere karşı İngiltere, Türkiye'nin dış politikasında önemli bir denge etkeni olmuştur. Türk-İngiliz ilişkilerinin bu yönde seyretmesi Sovyet hükümetini memnun etmemiştir²¹.

Sovyetler Birliği ile Türkiye arasında süregelen gergin ilişkiler 7 Ağustos 1946 tarihinde Sovyetlerin notasına da yansımaktadır. Bu notada İkinci Dünya Savaşı boyunca Türkiye'nin Boğazlar üzerindeki denetimini kötüye kullandığı iddia edilmektedir. Bu tarz asılsız iddialar barındıran notalarla pek çok kez Sovyet tarafının Türkiye'ye baskı kurmaya çalıştığı değerlendirilmektedir. Bu baskılar Türkiye'nin 18

¹⁸ Tural Hasangarayev, Azerbaycan Komünist Gazetesine Göre Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1945), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017, s. 10.

¹⁹ İsmail Soysal, "1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı", *Bellekten*, Sayı 182 (1982), c. 46, s. 367.

²⁰ Kamuran Gürün, "Türkiye'yi II. Dünya Savaşı'na Sokma Çabaları", *Bellekten*, Sayı 2 (1992), c. I, s. 1457.

²¹ Fahir H. Armaoğlu, "İkinci Dünya Harbinde Türkiye", *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (1958), c. 13, s. 140-141.

Şubat 1952 tarihinde NATO'ya üye olması sonucunu doğurmuştur²². Böylece Türkiye, Sovyetler Birliği'ne karşı güvenliğini 13 ülkenin de bulunduğu ittifakla sağlamış bulunmaktadır²³. Ottawa'da alınan Türkiye ve Yunanistan'ın NATO'ya katılması kararının ardından Sovyetler Birliği, Türkiye'ye yeni bir nota daha göndermiştir. Notanın içerik olarak Sovyet tezini destekler nitelikte Türkiye'nin Sovyetler Birliği'ne karşı Atlantik Paktı'nın bir üssü olacağı endişesi ifade edilmiştir²⁴. Sovyetler Birliği devlet başkanı Stalin'in 5 Mart 1953 tarihinde ölümünün ardından Türk-Sovyet ilişkileri Nikita Hruşçev'in başa geçmesi ile birlikte yumuşamaya başlamıştır²⁵.

Sovyetler Birliği'nin Türkiye'ye yönelik dış politika stratejisi Batı ve ABD etkisini zayıflatmak üzerine kurulmuştur. Sovyet Rusya, Türkiye'nin içinde bulunduğu Batı ittifaklarını zayıflatmak ve yok etmeyi hedeflemenin yanı sıra komünizm fikrini öne sürerek kendi lehine çalışan grup ve partileri destekleyerek stratejisini güçlendirmeye çalışmıştır²⁶. Sovyetler Birliği'nin Suriye ve Irak'ta bulunan komünist yapılanmaları desteklediğini ve buradaki hükümetlerle paydaş diplomatik ilişkiler geliştirdiğini söylemek mümkündür²⁷. Sovyetler Birliği, İran'da bulunan Kürtlere silah ve mühimmat desteğinin yanı sıra finansman desteği de sağlamıştır. Sovyet hükümetinin desteklediği bu ayrılıkçı Kürt hareketi, devlet kurma fikri etrafında bir araya gelmiştir. Kurmayı planladıkları devlet Irak, İran ve Türkiye sınırlarını da

²² Mehmet Saray, "İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri", *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*, çev. İlyas Kamalov ve İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 245-257.

²³ Fahir Armaoğlu, *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1941-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010, s. 519-520.

²⁴ Rıfki Salim Burçak, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983, s. 197-198.

²⁵ Mehmet Saray, *Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi: III. Cumhurbaşkanlığı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 139.

²⁶ Jamal A. Shurdom, *Soviet Foreign Policy Strategy Toward The Middle East: A Special Teaching Approach For Arab Student in the Middle East*, University of Miami Coral Gables Doktora Tezi, Florida 1980, s. 108.

²⁷ Roger Frank Pajak, *Soviet Military Aid: An Instrument of Soviet Foreign Policy Toward the Developing Countries*, The American University Political Science International Law and Relations Doktora Tezi, Washington 1966, s. 110-116.

kapsamayı amaçlamaktadır. Sovyetler Birliği için bu ayrılıkçı Kürt hareketi ve kurulması hedeflenen “Kürt Devleti” bir paramiliter yapı ve Sovyet güdümünde hareket edecek araç olmaktan başka bir şey ifade etmemektedir²⁸. İlerleyen tarihlerde ayrılıkçı Kürt hareketi terör örgütü PKK’ya dönüşecek ve bu terör örgütüne de Sovyetler Birliği desteği sürecektir²⁹. Sonraki yıllarda yine Sovyetler Birliği’nin desteklediği bir başka terör örgütü ASALA ile PKK kolektif terör eylemleri ile Türkiye Cumhuriyeti’ni hedef almışlardır³⁰.

3. Kafkasya Bölgesi Kürt ve Ermeni Ayrılıkçı Hareketleri Üzerine İstihbarat Faaliyetleri

1932 ve 1955 arası dönemde Millî İstihbarat Teşkilâtı (MİT)’nin öncülü Milli Emniyet Hizmeti Riyaseti (MEH./MAH)’nin bölgedeki istihbarat ve kontr-istihbarat³¹ faaliyetlerindeki en önemli ismi Hüsni Bingöl’dür. Hüsni Bingöl, o dönemde Kars’a bağlı olan Iğdır’da 10 Temmuz 1932 tarihinde Milli Emniyet Müfettişi olarak göreve başlamıştır. 29 Mayıs 1954’te görevden ayrılıp, 6 Şubat 1955 tarihinde de hayatını kaybetmiştir. Kars ve civarı, İkinci Dünya Savaşı’na giden süreçte ve savaş boyunca Alman ve Sovyet istihbaratlarının aktif faaliyet yürütmeye çalıştığı adeta savaşın görünmeyen cephesi konumundadır. Hüsni Bingöl, Türkiye Cumhuriyeti’ne bağlı halk ile iyi ilişkiler kurmuş bölgedeki Sovyet ve Alman istihbarat faaliyetlerini engellemekte başarılı olmuştur. Söz konusu dönemde Türkiye Cumhuriyeti ve MEH/MAH’ın sınırdaki ışığı olmayı başarmış vatan kahramanlarından biridir³².

²⁸ Sovyetler Birliği’nin Kürt ayrılıkçı hareketine yönelik destek stratejisine daha detaylı bakmak için; W. Nathaniel Howell, *The Soviet Union and the Kurds: A Study of National Minority Problems in Soviet Policy*, University of Virginia Political Science International Law and Relations Doktora Tezi, Virginia 1965, s. 226-289.

²⁹ Kevin R. Turner, *The Kurds: Paws in the Middle East*, Troy State University at Fort Bragg International Relations Yüksek Lisans Tezi, North Carolina 1993, s. 52-53.

³⁰ Robert E. Biller, *Kurdistan: The Drive for Self-Determination*, Troy State University International Relations Yüksek Lisans Tezi, North Carolina 1992, s. 59.

³¹ Kontr-istihbarat hakkında daha detaylı bilgi için bakınız: Aykut Çağlak, “Büyük Taarruz Öncesi Hazırlıklar Kapsamında İcra Edilen Kontr-İstihbarat ve Dezenformasyon Çalışmaları”, *100. Yılında Büyük Taarruz*, ed. Temuçin Faik Ertan ve Kadri Unat, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2022, s. 3.

³² “Tarihten Yansımalar: Sınırdaki Işık”, https://www.mit.gov.tr/husnu_bingol.html (Erişim Tarihi: 20.12.2023).

MEH/MAH'ın kontr-istihbarat biriminde görev yapan ve dönemin Alman askerî istihbaratı Abwehr'in Türkiye'deki faaliyetlerini önlemek adına çaba sarf eden bir diğer bilinen istihbarat mensubu Neşet Güriş'tir³³.

MEH/MAH, Sovyet Rusya'nın Türkiye'ye yönelik istihbarat faaliyetlerinde kullandığı bazı yöntemleri oldukça isabetli bir şekilde tespit etmiştir. Bu bağlamda Türkiye'de bulunan Türkmenistan/Çin ve Sovyet Rusya'dan gelen mülteci ve göçmenlerden bununla birlikte Türkiye'nin doğu bölgelerinde yaşayanlardan Gürcistan, Ermenistan başta olmak üzere Kafkasya'da akrabaları olan kimselerden yararlanıldığı anlaşılmaktadır. Türk kökenli vatandaşların da maddi ve ideolojik motifler altında Sovyet Rusya tarafına çalışabileceği değerlendirilmektedir. Sovyet Rusya istihbaratı bu yaklaşım yöntemleri ile İzmir ve İstanbul başta olmak üzere Adana, Eskişehir, Bursa, Diyarbakır, Balıkesir, Erzurum ve Kars gibi bölgelerde faaliyetlerine ağırlık vermiştir³⁴.

Kars ve civarında sızma faaliyetlerini gerçekleştirmeyi hedefleyen Ermeni casuslar, Türkiye'ye dair kıymetlendirilmiş bilginin arayışı içerisindeyler. Bu bağlamda Kızılçakçak (Kars/Akyaka) hudut karakolunda, Ermeni casus olduğu anlaşılan Haco oğlu Ararat'ın yakalandığı ve Kars vilayetindeki genel durum ve askerî yapılanmaya dair malumatlar üzerine çalıştığı görülmüştür³⁵. Ermeniler için Türkiye kayda değer bir güç olarak etkin bir bölgesel aktör olagelmiştir. Askerî istihbarat alanına dair faaliyetler yürütmek amacıyla Kars'a gelen Ermeni casusun yakalanması kontr-istihbaratın işletilmesi anlamında bir Türk istihbarat başarısı olarak değerlendirilebilir.

Türkiye'ye sızma maksadında bulunan Ağrı ve İran'daki Kürt ve Ermeni eşkıyaların, Türkiye aleyhinde çalışan Rusya Ermenileri ile temas sağladıkları istihbaratı dikkat çekicidir. Türk güvenlik güçleri tarafından Ermeniler hakkında yürütülen soruşturmada, Rusya Ermenilerinden olan

³³ Egemen B. Bezci, "Turkey's intelligence diplomacy during the Second World War", *Journal of Intelligence History*, Sayı 2 (2016), c. 15, s. 87.

³⁴ Polat Safi, *Millî İstihbarat Teşkilâtı 1826-2023*, Kronik Kitap, İstanbul 2023, s. 220.

³⁵ Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (=TDA), *Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Fonu (=SSCB (571))*, 34437/135509/3, 22 Ocak 1924.

bu dört kişinin kimlik tespitleri ve gereğinin yapılması için çalışmalara başlandığı anlaşılmaktadır³⁶. Sovyet hükümetinin gayrinizami kuvvetleri ve istihbaratı ile temas sağlayarak hareket eden Kürt ve Ermenilerin, Rus vatandaşı olan dört Ermeni şahıs ile irtibatlarının tespiti oldukça önemli gözükmektedir. Sovyet hükümetinin Türkiye'ye yönelik tezlerinde en kullanışlı aparat olarak gördüğü Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketine mensup şahısların soruşturmasını konu alan evrak içerisinde eşkiya olarak geçmesi dikkat çekmektedir. Bu eşkiyaların Sovyet destekli Ermeni ve Kürt unsurlardan oluşan Kürt ayrılıkçı hareketini oluşturması ile İhsan Nuri adındaki şahsın başında bulunduğu ayaklanma 1930 yılında Ağrı'da gerçekleşmiştir. Türkiye Cumhuriyeti'nin bu ayaklanmayı kolaylıkla bastırıldığı değerlendirilmektedir³⁷. Kafkasya bölgesinde Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerinin Çarlık Rusya ve ardılı Sovyet Rusya ile olan iş birliği 1880 yılında yaşanan Şeyh Ubeydullah ayaklanmasına dayanmaktadır, Cumhuriyet Türkiye'sinde de bu söz konusu iş birliğinin devam ettiği değerlendirilmektedir³⁸.

Kafkasya bölgesinde dönemin Türk istihbaratının en önemli merkezlerinden olan Kars'a yaklaşık 290 km mesafede bulunan Batum şehrinde de ayrılıkçı hareketlere dair kıymetlendirilmiş bilginin izi sürülmektedir. Bu dönemde Türk ordusunun Batum'u ele geçirmek üzere ani bir taarruz hazırlığında bulunduğu dair iddiaların ortaya çıkması sonucu Rusların Çoruh Vadisi'nde tahkimat yaptığı haberinin gelmesi üzerine Batum Konsolosluğu'na bu aslı olmayan propagandanın kim tarafından ve ne amaçla yapıldığının araştırılması talimatının verildiği anlaşılmaktadır³⁹. Propagandanın etkinliği anlamında önemli bir örnek teşkil eden bu vakada, Türkiye'nin amaçları ve hedeflerinin dışında hasım veya hasım olması muhtemel unsurlar tarafından saldırgan bir devlet olarak işlenmesi dikkat çekmektedir. Söz konusu propagandanın kaynağının belirsiz, hedefinin açık olması kara propaganda olarak değerlendirilebileceğini göstermektedir. Rus tarafını harekete geçiren bu

³⁶ TDA, SSCB (571), 34620/136365/14, 23 Ağustos 1927.

³⁷ Evren Balta, *Military Success, State Capacity and Internal War-Making in Russia and Turkey*, The City University of New York Graduate Faculty in Political Science Doktora Tezi, New York 2007, s. 79.

³⁸ İbrahim Çevik, *Diplomasi ve İstihbarat Eliyle Kürt Toplum Mühendisliği "Kürt Sorunu" mu yoksa Örtülü Operasyon mu?*, Ayrıntı Basım Yayım, Ankara, 2010, s. 31.

³⁹ TDA, SSCB (571), 34477/135759/20, 18 Ağustos 1929.

propaganda vakasının önlenmesi ve kontr-propaganda ile karşılık verilip asıl niyet ve gayelerinin ifade edilmesi amaçlanmıştır.

Batum, Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketlerinin Sovyet Rusya ile olan temaslarında önemli bir merkez konumunda olduğu için burada bulunan şüpheli şahıslar hakkında tahkikat yapılmaktadır. Buna örnek olarak Batum Konsolosu Adnan Rıza Bey tarafından; eski Musul ceza reisi Batumlu Hasan Fehmi Bey'in Batum'da bulunduğu müddet içerisinde Türk milleti aleyhinde faaliyetlerde bulunmadığının teyit edildiği istihbaratı paylaşılmaktadır⁴⁰. Türk istihbarat topluluğu için önemli bulunan bölgelerde görev yapmış veya bulunmuş şahıslar hakkında güvenlik soruşturmasının yapılması ve faaliyetlerinin incelenmesi istihbaratın güvenlik boyutuna vurgu yapmaktadır. Batumlu Hasan Fehmi hakkında Batum'da soruşturmanın yürütülmesi ve yine çifte kontrol usulüne uygun olarak teyit edilmesi istihbarat organizasyonunun etkinliğine önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Bölgedeki şüpheli şahıslar hakkında yapılan tahkikatlara başka bir örnek de 'Apaşıza' namı ile tanınan Sancak Beyzâde Mehmet Bey'in soruşturulmasıdır. Bu şahıs, İslam Gürcistan Gazetesi'nde çalışmış ve mütareke döneminde İslam muhtariyeti için faaliyetlerde bulunmuştur. İngilizlere çalıştığı söylentilerinin de duyulmasına karşın kendisinin Türk Devleti aleyhinde herhangi bir faaliyet olmadığı görülmektedir. Rus vatandaşı olan Sancak Beyzâde Mehmet Bey, Menşeviklerin safında faaliyet yürütmüştür. Hayatının son dönemlerinde siyasetten uzaklaştığı, tarım ve hayvancılıkla iştigal ettiği anlaşılmaktadır⁴¹. Şahıslar özelinde hazırlanan istihbarat raporlarının hangi konulara ve ne ölçüde önem verildiğini ortaya koyan bu evrakta, adı geçen şahsın etnik kökeni, kimlik bilgileri ve kullandığı lakapların tespiti, yaptığı işler ve içerisinde bulunduğu hareketler, niyet ve gayesinin belirlenmesi yanı sıra toplumsal ve siyasi çizgisinin saptanmasının önemli olduğu anlaşılmaktadır. Şahıs hakkında ortaya atılan iddiaların soruşturma sonucunda asılsız olduğunun ortaya çıkarılması, Türk istihbarat topluluğunda hukuk kurallarının işlerliğini de gözler önüne sermektedir.

⁴⁰ TDA, SSCB (571), 35509/139643/24, 19 Şubat 1930.

⁴¹ TDA, SSCB (571), 35509/139643/23, 27 Nisan 1930.

Batum'un Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketleri için oluşturduğu üs, Türk istihbarat topluluğu için incelenmeye değer bir alanı meydana getirmektedir. Batum Konsolosu Sait Bey tarafından Emniyet Umum Müdürlüğü'nü bilgilendirmek amacıyla düzenlenen evrakta; Batum'da yürütülen istihbarat faaliyetlerinin, bu işlerden sorumlu fedakâr birkaç genç istihbarat elemanı tarafından üstlenildiği ifade edilmektedir. Bu istihbarat memurlarının birkaçının Türkiye'ye döndüğü ve kalanların ise ÇEKA'nın istihbarat tedbirlerine takılmamak ve faaliyetlerini icra edebilmek amacıyla bölgede bulunan Türk köylerinde olduğu anlaşılmaktadır⁴². Sait Bey tarafından bölgede görevli bulunan istihbarat elemanlarının 'fedakâr' olarak ifade edilmesi yapılan işin güçlüğü ve tehlikeleri karşısında Türk istihbarat elemanlarının cesaretinin vurgulanması olarak yorumlanabilir. Bölgede bulunan Türk nüfuslu yerleşim yerlerinin istihbarat elemanları için güvenli bir alan oluşturduğu anlaşılmaktadır. Buna karşın ÇEKA'nın kontr-istihbarat faaliyetleri kapsamında Türk nüfuslu yerleşim yerlerinde etkin bir unsur olduğu da değerlendirilebilir.

Kars ve Batum arasında bulunan Ardahan şehri de Sovyet istihbaratının faaliyetlerinin hedefi olmuştur. Ardahan'da Sovyetlerin pedallı, döndürülerek çalıştırılan, rotatif bir tab' makinesi kullanarak ürettikleri gazeteler ile çevre sakinlerinden Kürtleri hedef aldıkları değerlendirilmektedir. Sovyetler Birliği'ne kitlesel göçü amaçlayan bu faaliyetlerde Kürtlere devlet kurma vaadinin yanı sıra maddi ve manevi yardım edileceğinin ifade edildiği anlaşılmaktadır. Sovyet ajanları tarafından gizlice yürütülen bu propaganda faaliyetinin sürdürülmesi oldukça önemlidir⁴³. Yapılan soruşturma sonucunda söz konusu vakaya dair herhangi bir delil bulunmadığı anlaşılmıştır⁴⁴. Ayrıca konsolosluk tarafından istihbarat faaliyetlerinin gizli tutulması hususunda gerekli tedbirlerin alınması önemle belirtilmiştir⁴⁵. Rotatif tab' makinesi olarak adlandırılan aletin basit bir matbaa aleti olduğu ve propaganda metinlerinin yayımlanmasında kullanıldığı değerlendirilmektedir. Çarlık Rusya ve Sovyet hükümeti tarafından göç, stratejik bir silah olarak

⁴² TDA, SSCB (571), 36007/142277/38, 31 Mayıs 1930.

⁴³ TDA, SSCB (571), 35357/138981/4, 27 Ekim 1938.

⁴⁴ TDA, SSCB (571), 35357/138981/1, 30 Aralık 1938.

⁴⁵ TDA, SSCB (571), 35357/138981/7, 6 Temmuz 1939.

kullanılmıştır⁴⁶. Ardahan ve çevresinde Kürtlere yönelik propaganda faaliyeti yürütmekte olan Sovyet ajanlarının hedeflerine ulaşmasının engellenmesi kayda değer bir öneme sahiptir. Türk istihbarat topluluğu tarafından söz konusu Sovyet propagandasının asılsız vaatler içerdiği tespit edilmiştir. Propaganda teknikleri arasında en sık kullanılan yöntemlerden biri de asılsız kazançlar sunulması olarak karşımıza çıkmaktadır. Türk konsoloslukları tarafından yürütülen istihbarat faaliyetlerinin gizliliğinin vurgulanması ise hasım unsurların engellemelerinin önüne geçilmek istenmesindedir.

Kars'a yaklaşık 83 km mesafede bulunan Gümrü şehrindeki gelişmeler de Türk istihbaratının güvenlik endişelerine hitap etmiştir. Elde edilen askerî istihbarata göre; Gümrü'ye yakın Molla Musa Köyü dolaylarında Sovyet birliklerinin 4 ila 5 km uzunluğunda siper kazdıkları tespit edilmiştir⁴⁷. Batum Konsolosluğu tarafından üretilen askerî istihbaratta, Batum'un kuzeyinde yer alan Sovyet birliklerinin lojistik ve ikmal faaliyetlerinin dikkatle incelendiği anlaşılmaktadır⁴⁸. Bu örneklerden anlaşılacağı üzere hasım veya hasım olması muhtemel unsurların askerî faaliyetlerinin incelenmesi ve değerlendirilmesi güvenlik açısından oldukça önemli gözükmektedir.

Kars/Sarıklı'daki tümenden Kore'ye gönderilmek üzere Ankara'da bulunan birliğe mensup askerlerden malumat toplamak gayesiyle temas kuran Sovyet Büyükelçiliği memurları Anatoliy Rogojin ve Anatoliy Komarov Türk istihbarat topluluğu tarafından tespit edilmişlerdir. Vaka esnasında çevre sakinleri tarafından yakalanıp, Zabıta'ya teslim edilen bu şahıslar diplomatik dokunulmazlıkları olması sebebiyle serbest bırakılmıştır. Vakanın basına yansımalarının ardından yürütülen tahkikatta Rogojin soyadlı şahsın Türkiye'yi terk ettiği, Komarov'un ise izinin sürülemediği anlaşılmaktadır⁴⁹. Sovyet diplomatik görevlilerin, diplomatik görevlerin paydaşı olan istihbaratın üretilmesi

⁴⁶ Çarlık Rusya'nın Kırım Türkleri üzerinde stratejik silah olarak kullandığı göç örnekleri için bakınız; İlyas Er, Kırım'dan Konya'ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri 1853-1914, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2021, s. 34-71.

⁴⁷ TDA, SSCB (571), 34825/137491/3, 26 Haziran 1940.

⁴⁸ TDA, SSCB (571), 34993/138022/48, 3 Ekim 1947.

⁴⁹ TDA, SSCB (571), 35777/141169/10-11, 23 Aralık 1950-2 Şubat 1951.

konusunda gerçekleştirmeye çalıştıkları bu vaka örneğinde başarısızlığa uğradıkları görülmektedir. Kore'ye ulaştırılmak üzere Ankara'da bulunan Kars/Sarıklışa tümenine bağlı askerlerin ve çevre sakinlerinin dikkatinden kaçamayan Rogojin ve Komarov'un diplomatik dokunulmazlıkları, istihbarat faaliyetlerinde kendilerine bir koruyucu olmuştur. Bu vaka aynı zamanda Sovyet hükümetinin Kore Savaşı'na göstermiş olduğu ilgiye yönelik önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Kars'a olan mesafesi yaklaşık 200 km olan Ermenistan'ın başkenti Erivan da Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketinin başka bir önemli üs noktasını teşkil etmektedir. Bu bağlamda Erivan'da yayım hayatını sürdüren "Nor Ugi" dergisinde, Türkiye aleyhine propaganda içeriği barındıran bir makale ve yazarı Türk istihbarat topluluğunun dikkatini çekmiştir. Söz konusu makalenin yazarı olarak belirtilen 'Hanoyan' isminin gerçek olmadığı Erivan Konsolosu Nail Ali Bey'e göre yapılan soruşturma sonucunda sabittir. Makale yazarının gerçek kimliğinin Tiflisli Bogos Makensyan olup, 1922-1924 yılları arasında İstanbul'da ticaret memurluğu kisvesinde faaliyette bulunan komünist bir casus olduğu tespit edilmiştir⁵⁰. En önemli propaganda araçlarından biri olan açık kaynakların takibinin yapılmasının ehemmiyeti üzerine söz konusu evrakta geçen makalenin yazarının gerçek kimliğinin tespit edilmesi önemli bir istihbarat başarısı olarak karşımıza çıkmaktadır. Komünist ideoloji motifli Sovyet casusunun ürettiği propaganda metninde asıl kimliğini saklama gayesi ve Türkiye'de memur olarak görev yapmış olması Ermeni kökenli olabileceği ve daha sonradan Sovyetlere avdet ettiğini göstermektedir. Bu tarz şahısların Türkiye'ye yönelik kültürel ve siyasi pek çok meseleye hâkim olabilecekleri düşünüldüğünde Sovyet istihbaratı tarafından devşirilip veya yetiştirilip kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu tarz vakalar farklı etnik kökenlere ait olup yabancı devletlerin himayesine geçen şahısların hasım istihbarat teşkilatlarının elinde, hedef ülkeye karşı güvenlik tehdidi oluşturabileceğine dair önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Türkiye'nin Erivan Konsoloslugu, Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketine dair istihbarat üretiminin önemli bir merkezi olarak değerlendirilebilir. Sovyet Rusya'da Kürt ayrılıkçı hareketinin toplantı

⁵⁰ TDA, SSCB (571), 34487/135879/3, 20 Haziran 1930.

düzenleyecek olmasına dair istihbarat Erivan Konsolosluğu tarafından edinilmiştir. Moskova, Leningrad, Azerbaycan, Gürcistan, Ermenistan ve Orta Asya'dan Kürtçe bilen uzmanların bir araya geleceği bu toplantıda, Kürtçe için ortak bir lehçe belirlenip bunun yaygınlaştırılması için çalışmalar gerçekleştirilmesi hedeflenmiştir⁵¹. Kürtçü ayrılıkçı hareketin stratejik hedeflerinin en önemli adımlarından biri Türkiye'den toprak talep etmeleridir. Bundan dolayı ideolojik ve maddi anlamda destek gördükleri Sovyet hükümeti tarafından yapılan faaliyetlerin incelenmesi, Türkiye'nin güvenliği için önemli gözükmektedir. Kafkasya bölgesinde bulunan ülkelerden Kürtçe bilen uzmanların toplanması ve ortak bir lehçe belirlenmesine yönelik toplantının istihbaratının karar alıcılara ulaştırılması Türkiye'nin güvenlik algısının kapsamı hakkında fikir vermektedir. Kültürel bir dil çalışması kisvesine sığındığı anlaşılan bu toplantının, yapısı gereği Türkiye için bir tehdit oluşturduğu değerlendirilebilir.

Erivan Konsolosluğu tarafından önceden üretilen istihbarat ile haber alınan ve Temmuz 1934'te gerçekleşen Erivan Kürt Kongresi hakkında Moskova Büyükelçiliği ile Sovyet Dışişleri Bakanı Maksim Litvinov'un görüşmeleri kayda değerdir. Erivan'da gerçekleştirilen bu kongrenin Türk makamları tarafından yakından takip edildiği, kongreye dair yayımlanan gazete küpürlerinin dahi tercüme edildiği anlaşılmaktadır. Dışişleri Bakanı ile yapılan görüşmede diplomatik bir dil ile Sovyet Hükümeti'nin söz konusu kongreye olan yaklaşımının eleştirildiğini görülmektedir. Bunun yanında Litvinov'un Türk tarafından gelen bu uyarıları dikkate alacağına dair tavrı da not düşülmüştür. Aynı zamanda kendisine, Türkiye'nin meseleye dair ciddi tutumunu kavrayabilmesi adına resmî bir nota verildiği de anlaşılmaktadır⁵². Açık kaynak ve gizli kaynakların yanı sıra diplomatik görevliler aracılığıyla üretilen istihbarat neticesinde Kürtçü kongreye dair Türk hükümetinin rahatsızlığının tutarlı olduğu anlaşılmaktadır. Diplomatik temaslar ile bu rahatsızlık ifade edilmiştir. Açık kaynak verilerinin en önemli platformlarından biri olan gazetelerin tercüme yapılarak değerlendirilmesi ve bilginin kıymetlendirilmesi istihbarat üretim sürecinin önemli bir aşamasına ışık tutmaktadır.

⁵¹ TDA, SSCB (571), 35357/138981/46, 13 Aralık 1932.

⁵² TDA, SSCB (571), 35357/138981/22, 31 Aralık 1934.

Erivan'da gerçekleştirilen Kürt kongresi, Türk diplomatik yetkililerinin dikkatlerinden kaçmamış ve değerlendirmelerde bulunmalarına sebep olmuştur. Bu bağlamda Moskova Büyükelçisi Tevfik Rüştü Aras Bey'in Erivan'da gerçekleştirilen Kürt kongresine dair görüş ve önerileri oldukça önemlidir. Sovyet Maslahatgüzarı ile yaptığı görüşmede T. R. Aras Bey, Kürt kongresine karşın Türkiye Cumhuriyeti'nin tutumunu ifade ettiğinde, Sovyet Maslahatgüzarı'nın tutumunun Türkiye aleyhine olduğu görüşündedir. Kürtlerin temsil meselesinin Türkiye için önemine vurgu yapan Aras, Maslahatgüzar'ın soğuk tavrına dikkat çekmektedir. Bunun yanında Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov ile gerçekleştirilen görüşmenin neticesinin Vasıf Çınar tarafından kendisine bildirildiği görülmektedir. Söz konusu kongrenin sadece dil çalışmaları üzerine gerçekleştirildiği, herhangi bir Kürt istiklal hareketine zemin hazırlamadığının Litvinov tarafından ifade edildiği anlaşılmaktadır. Yine de Aras Bey tarafından hudut dolaylarımızda herhangi bir Kürt varlığına izin verilmemek adına gereken tedbirlerin alınması ve Sovyet hükümeti ile Kürt bağımsızlıkçılarının faaliyetlerinin incelenmesi gerektiği vurgulanmaktadır⁵³. Diplomasi ve güvenlikte elçiliklerin oynadığı önemli rolü gözler önüne seren bu evrakta, Erivan'da gerçekleştirilen Kürt ayrılıkçı hareketinin Sovyet destekli kongresine Türk hükümetinin tepkisi açıkça görülmektedir. Sovyet hükümetinin gerçekleşen kongrenin sadece dil ve kültür çalışmalarını kapsadığını ifade etmesi, ayrılıkçı hareketlere kullanışlı kisvenin nasıl sağlandığına yönelik fikir vermektedir. Türk hariciyesi ve istihbarat topluluğu tarafından bu sözde dil çalışmalarının asıl gaye ve maksatları tespit edilmiş ve önlemeye yönelik tedbirler alınmaya çalışılmıştır.

Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketinin kültür ve dil kisvesi altında gerçekleştirdiği kongrenin etkileri sürmekle birlikte, Türkiye'nin Erivan Konsoloslugu tarafından Erivan'da gerçekleştirilen Kürt kongresinin yakından takip edildiği ve buradaki genel durumun Sovyet hükümetinin iddia ettiği gibi kültür ve dil çalışmaları ile sınırlı kalmadığı anlaşılmaktadır⁵⁴. Türk hükümetinin söz konusu kongreye yönelik rahatsızlığının haklı gerekçelerinin bulunduğu dikkatleri çekmektedir. Bu yıllarda Ermenistan Komünist Partisi Sekreteri olarak Agasi Hancıyan'ın

⁵³ TDA, SSCB (571), 35357/138981/24, 17 Ocak 1935.

⁵⁴ TDA, SSCB (571), 35357/138981/13, 27 Ocak 1935.

görev yaptığı görülmektedir. Hancıyan, 1928 yılından 1936'ya kadar bu görevini sürdürmüştür. Kendisi Van doğumlu bir Ermeni'dir. Türkiye'nin Ruslardan topraklarını geri almasından sonra Ermenistan Sovyet Sosyalist Cumhuriyeti'ne göç etmiştir. Erivan'da Ermeni ayrılıkçı hareketinin önde gelen isimlerinden biri olarak faaliyetlerini sürdürdüğü anlaşılmaktadır⁵⁵.

Kürtçülerin bu kongresinde sadece davet edilen isimlerin katılım sağlamasından dolayı içeride konuşulan konular hakkında doğrudan malumat edinilememiştir. Bununla beraber yürütülen istihbarat çalışmaları sayesinde Kürdistan hareketine dair kongredeki konuşmacıların üstü kapalı nutuklarının yer aldığı öğrenilmiştir. Bu konuşmacıların ifadelerine göre, Ermenistan'ın Kürdistan hareketinin en önemli destekçisi olduğundan ve olacağından şüphe duyulmamaktadır. Evrakta belirtildiği üzere gazetelere yansıyan konuşmalarda ise "Kürtlerin, Kürt Beyleri Şeyhler ve Çarizm tarafından istismar edildiği ancak Sovyet hükümeti tarafından boyunduruktan kurtulduğu" ifadeleri yer almaktadır. Yukarıdaki ifadelerin sahibi konuşmacının nutkunun tamamında hiçbir şekilde Sovyet hükümeti Kürtlerinin kastedilmediği tüm Kürtlere hitap olunduğu düşünülmektedir. Bu sebepten dolayı meselenin Türkiye Cumhuriyeti'ni alakadar ettiği anlaşılmaktadır. Alınan istihbarata göre Azerbaycan/ Karabağ'da bir Kürt muhtariyetinin bulunduğu ve Kafkasya'daki Kürtlerin de burası ile birleştirilerek Türk hudutları üzerinde büyük bir muhtariyet kurulması fikrinin konferansta görüşüldüğü aktarılmaktadır. Başka bir istihbarata göre; Diyarbakır ve Iğdır şehirlerinin yanı sıra Büyük ve Küçük Ağrı dağlarının haritaları da konferansa katılanlar arasında mevzubahis olduğu anlaşılmaktadır⁵⁶. Kapalı oturum olarak gerçekleştirilen Kürtçü kongre hakkında istihbarat elde etmek Türk istihbaratı açısından başarı olarak değerlendirilebilir. Bu istihbaratla birlikte Türkiye'nin bütünlüğünü hedef alan Kürtçü ayrılıkçı hareketin Ermeni ve Sovyet hükümetleri tarafından desteklendiği gün yüzüne çıkmaktadır. Sözde Kürt devletini kurmak için görüş ve önerilerin tartışıldığı bu kongrede Diyarbakır ve Iğdır illerinin yanı sıra Büyük ve Küçük Ağrı dağlarının mevzu bahis olması dikkat çekicidir. Kürtçü

⁵⁵ Mary Kilbourne Matossian, *The Impact of Soviet Policies in Armenia, 1920-1936 A Study of Planned Cultural Transformation*, Stanford University Department of History Doktora Tezi, Stanford 1955, s. 142.

⁵⁶ TDA, *SSCB (571)*, 35357/138981/14, 27 Ocak 1935.

ayrılıkçı kongrenin Türkiye'yi bölmeyi hedeflediğinden şüphe duyulmamaya başlanmıştır. Ancak Kürtçü ayrılıkçı kongre hakkında kesin istihbarata sahip olunmadığı değerlendirilmektedir.

Kürtçü ayrılıkçı kongre, diplomatik temsilciler arasındaki görüşmelere konu olmaya devam etmiştir. Moskova Büyükelçiliği'nden Vasıf Çınar, Sovyet Dışişleri Bakanı Litvinov ile Kürt kongresi üzerine görüşmüştür. Bu görüşme esnasında Sovyet tarafının ısrarla Kürt kongresinin sadece kültür ve dil üzerine gerçekleştiğini belirtmesi üzerine Vasıf Çınar'ın talebi doğrultusunda kendisine kongre kayıtları okutulmuştur. Yapılan incelemeler üzerine Erivan Konsolosluğu'nun edindiği istihbaratın geçerliliği hakkında şüphe uyandırdığı anlaşılmaktadır⁵⁷. Kürtçü ayrılıkçı kongre hakkında Sovyet hükümetinin sunduğu kayıtlarda Erivan Konsolosluğu'nun istihbaratını doğrulayacak bir satıra rastlanmadığı anlaşılmaktadır. Bununla beraber Sovyet hükümeti tarafından sunulan kongre kayıtlarının ekleme ve çıkarmalara maruz kalıp kalmadığı ayrı bir şüphe konusu olarak karşımıza çıkmaktadır.

Kafkasya bölgesi, Türk istihbarat topluluğu için oldukça önemli bir alan olarak karşımıza çıkmaktadır. Bu bölgede kontr-istihbarat çalışmalarının yoğunluğunun yanı sıra istihbarat çalışmalarının da varlığından söz etmek mümkündür. Bu bağlamda Kafkasya ve Kırım'da Türkiye Cumhuriyeti için istihbarat faaliyeti yürüten üç casusun Sovyet hükümeti tarafından yakalanıp haklarında idam kararının alınmasının ardından kurşuna dizilmeleri oldukça önemlidir. Türk casuslarının biri Kırım Tatarı İsmail Hamit Kurtmolla diğer ikisi Türk vatandaşı Zeynel Oruç Gülmalıp ve Sabit Aslan'dır⁵⁸. Türk istihbarat topluluğu için çalıştığı anlaşılan adı geçen Türk casusların tespit edilmelerinin ardından idam edilmeleri Sovyet hükümetinin aşırıcı uygulamalarını göstermektedir. Türk istihbaratı adına çalışan casuslardan birinin Kırım Tatarı olması ise, Türk hükümetinin stratejik bölgelerdeki Türk unsurları ile temas sağlayıp istihbarat faaliyeti yürütmesine bir örnektir. Stratejik öneme sahip bölgelerde bulunan Türk unsurları istihbarat ve kontr-istihbarat alanında önemli bir destekleyici faal unsur olarak karşımıza çıkmaktadır. Ek olarak Türk casuslarının açık adları ile belgelere

⁵⁷ TDA, SSCB (571), 35357/138981/20, 31 Aralık 1935.

⁵⁸ TDA, SSCB (571), 35874/141655/17, 20 Mayıs 1955.

yansımalarına pek rastlanmamakla birlikte, şehit edilmeleri sebebiyle açık adlarının yer aldığı değerlendirilmektedir.

Sonuç

Diplomatik gelişmeler ve istihbarat arasında ilerlemekte olan Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerinin faaliyetleri Türkiye Cumhuriyeti'nin ve Sovyet Rusya'nın birliğini sağladığı ilk yıllarda başlamıştır. İki ülkenin de bütünlüğünü sağladığı döneme dek gelen bu ayrılıkçı hareketlerin Kafkasya bölgesi üzerinde Çarlık Rusya'dan devralındığı anlaşılan yayılmacı politikayı Sovyet Rusya'nın sürdürdüğü görülmektedir. Türkiye, bu yayılmacı politikayı ve azınlıkların ayrılıkçı hareketlerinin neden olduğu yıkıcı sonuçları önlemek için diplomasi ve istihbarat kanallarını etkin bir biçimde kullanmıştır.

İstihbarat teşkilatlarının ilgi alanları ve bunların kapsamı uluslararası ilişkilerde savaş ve barış dönemleri dâhil olmak üzere ne kadar önemli ve etkin bir fonksiyona sahip olduklarını ortaya koymaktadır. Türk istihbarat teşkilatlarının Osmanlı'dan ve Milli Mücadele Dönemi'nden miras aldığı yapılanma Cumhuriyet Dönemi'nde Milli Emniyet Hizmetleri Riyaseti olarak kendini göstermiştir. Sovyet Rusya'da ise ÇEKA ve GRU gibi teşkilatlar sivil ve askerî yapılar olma özelliği taşımaktadır. Kafkasya bölgesinde gerçekleştirilen istihbarat faaliyetlerinde ayrılıkçı azınlık hareketlerine sağlanmak istenen desteklerin her birinin ve Sovyet propaganda mekanizmasının nasıl işlediğine dair emareler bulunmaktadır. Bununla birlikte Türk istihbarat topluluğunun göstermiş olduğu kontr-istihbarat başarısından söz etmek mümkündür.

Kafkasya bölgesinde yürütülmekte olan bu ayrılıkçı hareketlere dair faaliyetlere gösterilen tepki diplomatik temsilciliklerimiz aracılığıyla Sovyet Rusya tarafına iletilmiştir. Türkiye'nin kurumları arasındaki yazışmalara yansıyan gelişmelere bakıldığında Sovyet Rusya'nın casusları ve angaje ettiği kimselerin yanı sıra ideolojik taraftarlarının sıkı bir biçimde takip edildiği görülmektedir. Kafkasya bölgesinde Kars ve çevresi, Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketinin hedef alanını oluşturmaktadır. Ermeni ve Kürt casuslar, Türkiye'ye sızma girişimlerinde bulunmuşlardır. Sovyet Rusya'da bulunan Kürt ve Ermeniler ile bölgedeki Kürt ve Ermenilerin temasları yakalanmıştır. Sovyet Rusya hükümetinin, Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketine istihbarat

desteği tespit edilmiştir. Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketinin Sovyet Rusya ile kurduğu temasların merkezi ve bu ayrılıkçı hareketin üstlerinden biri Batum'dur. Batum'dan sonra Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketinin en önemli üstlerinden biri Erivan olarak karşımıza çıkmaktadır. Erivan'da gerçekleştirilen Kürt ayrılıkçı hareketinin kongresi, Türk makamlarının oldukça dikkatini çekmiştir. Bu kongrede sunulan görüşlerin Türkiye Cumhuriyeti'nin birlik ve bütünlüğünü hedef aldığı değerlendirilmektedir. Erivan aynı zamanda Kürt ve Ermeni ayrılıkçı hareketine dair istihbarat üretiminin önemli bir merkezidir. Konsolosluklar başta olmak üzere diplomatik temsilciliklerimizin istihbarat ve güvenlik için oynadıkları misyon kayda değer öneme sahiptir. Erivan'da gerçekleştirilen Kürt ayrılıkçı hareketinin kongresi de bu bağlamda incelenmiş ve diplomatik temsilciliklerimiz nazarından değerlendirilmiştir. Yakın tarihimize bakılacak olunursa, Ermeni ve Kürt ayrılıkçı hareketlerinin bir kısmının tedhişçiliğe başvurarak söz konusu faaliyetlerini sürdürmeye çalışmış oldukları görülecektir. Etnik ayrılıkçı ve Marksist-Leninist ideoloji çerçevesinde şekillenen bu tedhiş gruplarının Sovyet Rusya tarafından uzun yıllar beslenmiş olabileceğine dair çıkarım yapmak bu çalışmayla birlikte mümkün gözükmektedir.

Bu çalışma, gelecekte bir dizi farklı araştırma ve analiz alanına ışık tutabilir. Türkiye ve Rusya'nın; güvenlik ve istihbarat alanındaki ilişkileri üzerine derinlemesine bir analiz yapılabilir. Her iki ülkenin bölgesel güvenlik stratejilerini karşılaştıran bir çalışma, jeopolitik etkileşimleri anlamak için önemli olabilir. Soğuk Savaş sonrası dönem ile birlikte her iki ülkenin istihbarat stratejilerini inceleyen bir araştırma, değişkenlik gösteren güvenlik önceliklerini anlamak için değerli olabilir. Her iki ülkenin yakın tarihli önemli istihbarat operasyonlarını inceleyen bir çalışma, günümüzdeki güvenlik dinamiklerini anlamak için faydalı olabilir. Bu gibi çalışmalar, Türkiye ve Sovyet Rusya'nın istihbarat alanındaki evrimini daha kapsamlı bir şekilde anlamamıza katkıda bulunabilir.

KAYNAKÇA / REFERENCES

Arşiv Kaynakları/ Archival Sources

Devlet Arşivleri Başkanlığı, Dışişleri Bakanlığı Türk Diplomatik Arşivi (=TDA), Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği Fonu (=SSCB (571))

TDA, SSCB (571), 34437/135509/3, 22 Ocak 1924

TDA, SSCB (571), 34620/136365/14, 23 Ağustos 1927

TDA, SSCB (571), 34477/135759/20, 18 Ağustos 1929

TDA, SSCB (571), 35509/139643/24, 19 Şubat 1930

TDA, SSCB (571), 35509/139643/23, 27 Nisan 1930

TDA, SSCB (571), 36007/142277/38, 31 Mayıs 1930

TDA, SSCB (571), 34487/135879/3, 20 Haziran 1930

TDA, SSCB (571), 35357/138981/46, 13 Aralık 1932

TDA, SSCB (571), 35357/138981/22, 31 Aralık 1934

TDA, SSCB (571), 35357/138981/24, 17 Ocak 1935

TDA, SSCB (571), 35357/138981/13, 27 Ocak 1935

TDA, SSCB (571), 35357/138981/14, 27 Ocak 1935

TDA, SSCB (571), 35357/138981/20, 31 Aralık 1935

TDA, SSCB (571), 35357/138981/4, 27 Ekim 1938

TDA, SSCB (571), 35357/138981/1, 30 Aralık 1938

TDA, SSCB (571), 35357/138981/7, 6 Temmuz 1939

TDA, SSCB (571), 34825/137491/3, 26 Haziran 1940

TDA, SSCB (571), 34993/138022/48, 3 Ekim 1947

TDA, SSCB (571), 35777/141169/10, 23 Aralık 1950

TDA, SSCB (571), 35777/141169/11, 2 Şubat 1951

TDA, SSCB (571), 35874/141655/17, 20 Mayıs 1955

Araştırma ve İnceleme Eserleri/ Secondary Sources

- ANDREW, Christopher and Vasili MİTROKHİN, *The Sword and the Shield: The Mitrokhin Archive and the Secret History of the KGB*, Basic Books, New York 1999
- ARMAOĞLU, Fahir H., “İkinci Dünya Harbinde Türkiye”, *Ankara Üniversitesi Sosyal Bilimler Fakültesi Dergisi*, Sayı 2 (1958), c. 13, s. 139-179
- ARMAOĞLU, Fahir H., *20. Yüzyıl Siyasi Tarihi (1941-1995)*, Alkım Yayınevi, İstanbul 2010
- BALTA, Evren, *Military Success, State Capacity and Internal War-Making in Russia and Turkey*, The City University of New York Graduate Faculty in Political Science Doktora Tezi, New York 2007
- BAŞARAN, Ali, “Sovyet Sosyalist Cumhuriyetler Birliği’nin (SSCB) Türkiye Kürtlerine Yönelik Dış Politikası ve SSCB Kürdolojisi, 1917-1945”, *Bilge Strateji*, Sayı 22 (Güz 2021), c. 12, s. 107-141
- BENHÜR, Çağatay, “1920’li Yıllarda Türk-Sovyet İlişkileri: Kronolojik Bir Çalışma”, *Türkiyat Araştırmaları Dergisi*, Sayı 24 (2008), s. 277-313
- BEZCİ, Egemen B., “Turkey’s intelligence diplomacy during the Second World War”, *Journal of Intelligence History*, Sayı 2 (2016), c. 15, s. 80-95
- BILLER, Robert E., *Kurdistan: The Drive for Self-Determination*, Troy State University International Relations Yüksek Lisans Tezi, North Caroline 1992
- BURÇAK, Rıfki Salim, *Moskova Görüşmeleri (26 Eylül 1939-16 Ekim 1939) ve Dış Politikamız Üzerindeki Tesirleri*, Gazi Üniversitesi Yayınları, Ankara 1983
- ÇAĞLAK, Aykut “Büyük Taarruz Öncesi Hazırlıklar Kapsamında İcra Edilen Kontr-İstihbarat ve Dezenformasyon Çalışmaları”, *100. Yılında Büyük Taarruz*, ed. Temuçin Faik Ertan ve Kadri Unat, Ankara Üniversitesi Türk İnkılap Tarihi Enstitüsü, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara 2022, s. 1-37

- ÇAĞLAK, Aykut, Millî Mücadele’de Matbuat ve İstihbarat Müdüriyet-i Umumiyesi, Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2011
- ÇAĞLAK, Aykut, “Sovyet Rusya’da Bolşevik Devrimi Sonrasında Ordu-İstihbarat Teşkilatı Bağlantısının Oluşumu ve Kızıl Ordu’nun Sovyet İstihbarat Sistematiğinin Gelişim Sürecine Katkısı”, *Harp Tarihi Dergisi*, Sayı 3 (Haziran 2021), s. 43-81.
- ÇAĞLAK, Aykut, Türk ve Rus İstihbaratı (1900-1925), Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Doktora Tezi, Ankara 2019
- ÇAĞLAK, Aykut, Türk İstihbaratının Modern İstihbarata Geçiş Sürecindeki Uygulamalarının Türkiye’de Demokrasinin Gelişimine Katkıları, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 68 (Bahar 2021), s. 259-282
- ÇEVİK, İbrahim, *Diplomasi ve İstihbarat Eliyle Kürt Toplum Mühendisliği “Kürt Sorunu” mu yoksa Örtülü Operasyon mu?*, Ayrıntı Basım Yayım, Ankara 2010
- EFE, Gülten, 1939-1953 Yılları Arasında Türk-Sovyet İlişkilerindeki Değişimin Türk Basınına Yansımaları, Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2015
- ER, İlyas, Kırım’dan Konya’ya Göç Eden Muhacirler ve Yerleşme Problemleri 1853-1914, Kütahya Dumlupınar Üniversitesi Lisansüstü Eğitim Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Kütahya 2021
- GÜRÜN, Kamuran, “Türkiye’yi II. Dünya Savaşı’na Sokma Çabaları”, *Bellekten*, Sayı 2 (1992), c. 1, s. 1455-1468
- HASANGARAYEV, Tural, Azerbaycan Komünist Gazetesine Göre Türk-Sovyet İlişkileri (1939-1945), Selçuk Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Konya 2017
- HOWELL, W. Nathaniel, *The Soviet Union and the Kurds: A Study of National Minority Problems in Soviet Policy*, University of Virginia Political Science International Law and Relations Doktora Tezi, Virginia 1965

- İLTER, Erdal, *Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihçesi Milli Emniyet Hizmetleri Riyaseti (M.E.H./M.A.H.) (1927/1965)*, Millî İstihbarat Teşkilâtı Basım Evi, Ankara 2002
- İŞİK, Salih, Balkan Antantı, Balkan Paktı ve Türkiye, Trakya Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Edirne 2011
- LEONARD, Raymond W., *The Kremlin's Secret Soldiers: The Story of Soviet Military Intelligence, 1918-1933*, University of Kansas Department of History Doktora Tezi, Lawrence 1997
- MATOSSIAN, Mary Kilbourne, *The Impact of Soviet Policies in Armenia, 1920-1936 A Study of Planned Cultural Transformation*, Stanford University Department of History Doktora Tezi, Stanford 1955
- MÜEZZİNOĞLU, Ersin, "İsmet Paşa'nın 1932 Sovyet Rusya Ziyareti", *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 2 (Eylül 2018), c. 20, s. 249-260
- OSBORNE, Angela J., *Spies Who Stay Out in the Cold: Looking To Soviet Illegal Operation for Insights into Non-Official Cover*, Georgetown University Faculty of the Graduate School of Arts and Sciences Yüksek Lisans Tezi, Washington 2011
- ÖNDER, Hasan Mesut ve Timuçin Kodaman, "İstihbarat ve Dış Politika İlişkisi", *International Journal of Politics and Security (IJPS)*, Sayı 2 (Temmuz 2022), c. 4, s. 39-64
- ÖZCAN, Nihat Ali, "Millî İstihbarat Teşkilâtı Tarihi ve Devlet İstihbarat Hizmetlerinin Gelişimi", *Türk İstihbarat Tarihi*, ed. İsmail H. Demircioğlu, Ahmet Özcan, Namık Çençen ve Yücel Yiğit, Yeditepe Yayınları, İstanbul 2021, s. 497-544
- PAJAK, Roger Frank, *Soviet Military Aid: An Instrument of Soviet Foreign Policy Toward the Developing Countries*, The American University Political Science International Law and Relations Doktora Tezi, Washington 1966
- SAFİ, Polat, *Millî İstihbarat Teşkilâtı 1826-2023*, Kronik Kitap, İstanbul 2023

SARAY, Mehmet, “İkinci Dünya Savaşı Döneminde Türk-Sovyet İlişkileri”, *Atatürk'ten Soğuk Savaş Dönemine Türk-Rus İlişkileri I. Çalıştay Bildirileri*, çev. İlyas Kamalov ve İrina Svistunova, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010, s. 245-257

SARAY, Mehmet, Sovyet Tehdidi Karşısında Türkiye'nin NATO'ya Girişi: *III. Cumhurbaşkanı Celâl Bayar'ın Hatıraları ve Belgeler*, Atatürk Araştırma Merkezi, Ankara 2010

ŞENER, Ayşe, Atatürk Dönemi'nde Türk-Sovyet İlişkileri (1919-1938), Atılım Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Yüksek Lisans Tezi, Ankara 2010

SHURDOM, Jamal A., Soviet Foreign Policy Strategy Toward The Middle East: A Special Teaching Approach For Arab Student in the Middle East, University of Miami Coral Gables Doktora Tezi, Florida 1980

SOYSAL, İsmail, “1939 Türk-İngiliz-Fransız İttifakı”, *Belleten*, Sayı 182 (1982), c. 46, s. 367-414

TURNER, Kevin R., The Kurds: Paws in the Middle East, Troy State University at Fort Bragg International Relations Yüksek Lisans Tezi, North Carolina 1993

UZUN, Hakan, Montreux Boğazlar Sözleşmesi'nin Yankıları”, *Ankara Üniversitesi Türk İnkılâp Tarihi Enstitüsü Atatürk Yolu Dergisi*, Sayı 61 (Güz 2017), s. 393-435

İnternet Kaynakları/ Internet Sources

“Tarihten Yansımalar: Sınırdaki Işık”,
https://www.mit.gov.tr/husnu_bingol.html (Erişim Tarihi:
20.12.2023)

Extended Summary

The intelligence cases of the Armenian and Kurdish separatist movements in the Caucasus region of Türkiye and Soviet Russia have not been analyzed within a specific framework and evidence. After the establishment of the Republic of Türkiye and the unification of Soviet Russia following the Bolshevik Revolution, intelligence activities in the Caucasus region continued with the establishment of simultaneous or successive intelligence organizations that were predecessors or successors of each other. The development of diplomatic relations between Türkiye and Soviet Russia from the establishment of the Republic of Türkiye to the first decade of the Cold War shows a process whose general scope is not based on trust, but which is understood to have been shaped constructively. This study aims to reveal Soviet Russian support for the Armenian and Kurdish separatist movements in the Caucasus region by analyzing intelligence cases with concrete evidence. Kars and its surroundings constitute the target area of the Kurdish and Armenian separatist movements. This region is one of the areas where the infiltration activities of members of the Armenian and Kurdish separatist movements and Soviet spies into Türkiye were the most intense.

The center of contact between Soviet Russia and the separatist movement was Batumi. After Batumi, Yerevan constitutes another one of the most important bases of the separatist movement. It is evaluated that Soviet Russia's ideological, intelligence, financial, educational and armed support in the development of Armenian and Kurdish separatist movements served its policies shaped around its own interests and goals. Based on the diplomatic correspondence of the Republic of Türkiye, the developments in the counter-intelligence activities of Turkish intelligence are also discussed. These developments reveal the subversive activities that Soviet Russia aimed to realize through the example of the Armenian and Kurdish minorities within Türkiye. After the establishment of the National Security Services Directorate (MEH/MAH), its effectiveness in intelligence activities in the Caucasus region is revealed. The study examines the separatist movements in the Caucasus region through the intelligence cases of Türkiye and Soviet Russia and seeks answers to the questions of what kind of threats they pose and how they developed. In this study, which adopts an interdisciplinary approach, evaluations are tried to be made from the perspectives of intelligence and

history disciplines, and the documents in the Turkish Diplomatic Archive (TDA) are classified, read and evaluated and presented as evidence for the theses of the study.